

kultuurleven 77

maandblad voor cultuur en samenleving

1

verschijnt elke maand, uitgenomen in april en september

celmemorie

Enrique Raphael *

een horizon muur
en onder de bedwelming van het dak
ketens in de berging van mijn armen
vingers verbinden vertwijfeling
de schimmelvlekken en d'afschilferende kalk
blazen mijn ijl hoofd vol koortsige bulten
tussen tafel en pot
de afstand voor mijn handen
de schroomvalligheid
en een opnieuw beleefde angst
de heftigheid van een onvoldane verzuchting

aan de rand der dingen
vliedt de stilte voorbij
blijft één enkel ogenblik
de bevrijding kleven
tussen de letters van een lange brief
even maar : een hopeloze onmacht

op de glooiing van mijn hartepijn
het stramien der gewoonten vlechten
dromen is durend op de uitkijk staan

een rode avond valt in de deemster van mijn cel
de tijd staat stil, roerloos verkiild, verlaten
in de naderende koude

achter de nacht liggen de zorgen open
waar niemand weet hoezeer de angst nabij is
amper verder dan de golving der boeien

Gedicht van een gewezen gevangene, overgenomen uit de bundel *Klinkers en Medeklinkers* (Leuvense Schrijversaktie, 1976).

conflict, geweld en foltering

r. boehm

de gevoeligheid van het menselijk bestaan

Het leven, zoals het op onze planeet voorkomt, is een - tenminste betrekkelijk - zeldzaam, uitzonderlijk, onwaarschijnlijk, bijna ongevoelig verschijnsel. Want de mogelijkheid tot het ontstaan van leven vooronderstelt zeer talrijke en ingewikkelde voorwaarden. Reeds de opheffing van één enkele van deze voorwaarden kan, voor zover het meer bepaald over een noodzakelijke voorwaarde gaat, het leven vernietigen, het leven van een enkelvoudig levend wezen, het leven van hele soorten, het leven op de aarde überhaupt. Die voorwaarden vindt men niet alleen terug in de opbouw van de materiële substantie waaruit een levend wezen bestaat en niet alleen in de onmiddellijke omgeving van zo'n wezen, ze moeten ook vervuld zijn op het geheel van onze planeet en in het zonnestelsel waarvan zij deel uitmaakt. Doordat het leven op onze aarde van zo talrijke en zo ver uit elkaar liggende factoren afhankelijk is, is elk levend wezen op even talrijke en soms veraf liggende 'punten' kwetsbaar.

«Niet het laagste veronderstelt het hoogste, maar omgekeerd het hoogste het laagste, en dit om de eenvoudige reden dat het hoogste iets onder zich moet hebben, om hoger te staan. En hoe hoger een wezen staat, hoe meer het is, hoe meer vooronderstelt het ook. Niet het eerste wezen is bijgevolg het hoogste, maar het laatste, het laatst ontwikkelde, het meest afhankelijke, het meest behoeftige, het meest samengestelde wezen...» Zo schreef in 1846 Ludwig Feuerbach, die de diepste invloed heeft uitgeoefend op de jonge Marx, in zijn verhandeling over *Het wezen van de religie*. Met dat 'hoogste wezen' bedoelde Feuerbach echter niet God, maar *de mens*. Inderdaad, het bestaan van de mens is van nog veel meer factoren afhankelijk dan dat van alle andere soorten leven. Deze *afhankelijkheid* neemt bestendig toe in de mate dat de mens zijn specifiek humaan bestaan-zijn bestaan onder 'menswaardige' voorwaarden verwezenlijkt en verder bevordert door de opbouw van een menselijke wereldcultuur. Deze cultuur, zoals we ze heden kennen, brengt met zich mee dat de mens bv. geraakt wordt niet alleen door de weersomstandigheden en het klimaat in zijn onmiddellijke omgeving, maar ook op duizenden kilometers afgelegen andere continenten - door de gevolgen

voor de graanoogst aldaar en de afhankelijkheid van de mens van de voedselproductie op wereldschaal en van de wereldhandel. Zijn bestaansvoorwaarden kunnen bepaald worden door wat ver van zijn verblijfplaats ergens diep onder de grond van de zee berust, nl. rotsen of aardgas of aardolie. Een kind kan geraakt worden door een ongeval dat zich in de nabijheid van de maan voordoet; een ruimtevaarder kan zijn vader zijn.

Deze uitbreiding van de voorwaarden waarvan het menselijk bestaan afhankelijk is en waardoor het kwetsbaar, waarvoor het gevoelig is, krijgt door de wijze van bestaan van de mens tegelijk een letterlijk 'fantastische' bijkomende dimensie. De mens heeft *bewustzijn*, hij leeft met (verschillende graden van) bewustzijn. Wat dan ook 'in wezen' mogen zijn en hoe het zich ook moge ontwikkeld hebben, het is gekenmerkt door een 'vermogen' om zich dingen te 'vertegenwoordigen' die 'in feite' helemaal niet tegenwoordig zijn.

Terwijl ik hier in mijn kamer zit, ben ik mij bewust van wat achter de gekleurde papieren oppervlakten zit die mij omgeven —: metselwerk. Ik ben mij bewust van het huis waarvan mijn kamer deel uitmaakt, zonder dat ik dit huis vanuit mijn plaats in de gesloten kamer kan zien. Mijn verdere omgeving is mij niet alleen tegenwoordig voorzover ik ze door het raam kan zien, ik ben mij ervan bewust. Mijn bewustzijn strekt zich uit tot verre landen waar ik nooit geweest ben, en ook tot landen waar ik nooit geweest ben maar waarvan ik 'weet' uit kranten, boeken, prenten, films en verhalen. In mijn bewustzijn heb ik enige voorstelling zelfs van de kleinste deeltjes van alle materie en van de sterrenwereld van het heelal. Ik heb zelfs het 'fantastische' vermogen om mij dingen voor te stellen die helemaal niet bestaan en eventueel nooit hebben kunnen noch zullen kunnen bestaan, dus het 'vermogen' om voor mij iets aanwezig te stellen, wat mogelijk, slechts mogelijk, ofwel ook onmogelijk is. Vooral en misschien gaat al het andere daarop terug, kan ik mij dingen of gebeurtenissen 'vertegenwoordigen' die voorbij zijn of zullen komen, die niet meer of nog niet zijn, tegenwoordig echter niet zijn — hetzij in mijn bewustzijn. Op dit vermogen berust wat wij ervaring noemen, bijgevolg ook alle wetenschap, en deze slaagt erin, onder de vorm van haar juiste voorspellingen, het toekomstige bij voorbaat te weten.

De vestiging van een humaan bestaan onder de vorm van een menselijke wereldcultuur waarover we het hadden, houdt blijkbaar nauw verband met dit vermogen van de mens om zich in zijn bewustzijn dingen aanwezig te stellen die ver van hem af liggen, die geweest zijn maar voorbij zijn, die misschien, zeker, of zeker niet zullen komen, die mogelijk of onmogelijk zijn. Alleen (al) door zijn bewustzijn is de mens met zijn bestaan 'geëngageerd', niet alleen in zijn milieu, maar in een hele wereld. Precies aan dit vermogen van zijn bewustzijn, zijn 'geestestegenwoordigheid', dankt hij blijkbaar zijn overheersende stelling in de 'natuur', of tenminste op deze aarde. Maar in de mate dat zijn bewustzijn toeneemt en aan uitbreiding en diepte wint, groeit ook een nieuwe dimensie van zijn *raakbaarheid, gevoeligheid en kwetsbaarheid*.

Hem raakt niet alleen in mindere of grotere mate bijna al wat op deze aarde voorkomt en gebeurt, maar niet minder treft hem nog steeds wat gebeurd en voorbij is, treft hem nu reeds wat zàl of zou kunnen gebeuren, wat hij zich terecht of ten onrechte als mogelijkheid of werkelijkheid slechts verbeeldt, kortom wat alleen, of voorlopig alleen, of inmiddels alleen nog, in zijn bewustzijn plaats vindt. Niet alleen de feitelijke uitputting van bepaalde grondstoffen brengt hem in 't gedrang, maar reeds de mogelijkheid waarvan hij zich bewust wordt, dat deze grondstoffen zouden kunnen uitgeput geraken; niet alleen een ongeval dat zich feitelijk voordoet en waardoor hij een pijnlijk verlies ondergaat, maar reeds de mogelijkheid van een dergelijk ongeval treft hem. Hij is kwetsbaar niet alleen ten gevolge van zijn behoeften, die tenminste gedeeltelijk ook reeds als aangevoelde niet alleen feitelijke afhankelijkheden dienen bepaald te worden, maar ook door zijn belangen of interessen waarin zijn 'meer bewust' actief engagement uitdrukking vindt. Hij kan angstig bezorgd worden omwille van een vergissing, dat wil zeggen door de voorstelling van iets dat in feite geenszins het geval is of zelfs kan zijn. Niet alleen moet hij sterven, maar reeds het denken aan zijn onvermijdelijke dood treft hem, en niet voor hem geldt de spreuk waarmee de stoïcijnen de mens meenden te kunnen troosten over zijn sterfelijkheid en die misschien juist is voor de dieren: Waar je bent is de dood niet, en waar de dood is ben je niet meer (1).

het conflictueel karakter van de menselijke samenleving

Een der afhankelijkheden waarvoor de mens het gevoeligst is, is die *ten overstaan van andere mensen*. Ook zij is groter, uitgebreider en dieper en wordt door de mens dieper aangevoeld (door zijn bewustzijn ervan) dan dit het geval is voor de afhankelijkheid van een dier t.o.v. zijn soortgenoten. Er bestaat in feite en in het min of meer ontwikkeld bewustzijn van de mensen zoiets als een gemeenschap van alle mensen op deze aarde, gegrond op wederzijdse afhankelijkheid en gemeenschappelijke of met elkaar concurrerende behoeften en belangen.

Opnieuw vertoont de afhankelijkheid een dubbel aspect. Enerzijds dankt de mens zijn bestaansmogelijkheden, of tenminste zijn mogelijkheid om een humaan bestaan te leiden en zijn overheersende stelling in de natuur, verregaande aan bijstand en hulpverlening van anderen, aan het samenwerken met anderen, aan de arbeidsdeling, aan de verdeling onder alle mensen van de produkten van het werk van allen. Het humane bestaan, de menselijke 'existentie', is, of berust op coëxistentie. Deze afhankelijkheid van de mens ten opzichte van andere mensen verhoogt opnieuw zijn raakbaarheid, gevoeligheid en kwetsbaarheid. De ellende, de armoede, de nood, de ziekte en de dood van anderen treffen ook mijzelf, en dit, om het ook eens zó uit te drukken,

(1) Het ligt hier echter niet in onze bedoeling een radicaal verschil te maken tussen de gevoeligheid van het menselijk en het dierlijk bestaan. Onze argumentatie zou eerder versterkt dan verzwakt worden, mocht het boven gezegde in grote mate ook reeds voor de dieren geldig zijn.

niet alleen in mijn voorstelling maar ook feitelijk. Hoe meer ik mij met mijn belangen 'bewust' actief engageer in de samenleving van de mensen, hoe meer groeit ook mijn *afhankelijkheid van, en kwetsbaarheid in en door anderen*. Maar niet alleen dat. De afhankelijkheid van de mensen t.o.v. elkaar is in principe wederzijdse afhankelijkheid. Enerzijds verzacht dit de kwetsbaarheid van ieder lid van een gemeenschap t.o.v. de anderen, die het gevolg is van die afhankelijkheid, en verzacht het ook, als men zó wil, die afhankelijkheid zelf. Maar anderzijds is die afhankelijkheid juist door het feit dat ze in principe een wederkerige is, steeds *conflictgeladen*.

Door mijn bestaan zelf ben ik afhankelijk van andere mensen. Precies in de mate dat ik erin slaag een meer humaan bestaan te verwezenlijken door over de bijstand en de medewerking van anderen te beschikken, verhoog ik ook mijn afhankelijkheid van hen en word ik in toenemende mate gevoelig voor en raakbaar en kwetsbaar door hun gedragingen. Want mijn bestaan of bestaanswijze kunnen nu in 't gedrang gebracht worden door een onbekwaamheid of weigering van die anderen om nog langer voor mijn bestaan mede op te komen. Mijn beschikken over anderen kan de uitdrukking van een *machtsverhouding* zijn, en in feite is ze dat ook altijd, zoals we dadelijk zullen zien. Niettemin plaatst ze ook die anderen, waarover ik beschik, in een machtsverhouding t.o.v. mij, omdat ze zich steeds aan mijn beschikking over hen kunnen onttrekken (en ware het door hun eigen bestaan op het spel te zetten). Wel danken ze deze macht over mij op hun beurt precies aan het feit dat ik op hen aangewezen ben. En de mensen zoeken en vinden de *zin* van hun humaan bestaan in de onvervangbare rol die hun bestaan en hun werkzaamheid voor anderen vervult. Daarop berust de machtsverhouding van hen die over anderen beschikken t.o.v. deze laatsten, en daarop berust ook dit vermogen zelf om over hun te kunnen beschikken.

Reeds daar waar onder de mensen de énen over de anderen beschikken, ontstaan conflictuele *wederzijdse* machtsverhoudingen. Dat deze niet symmetrisch zijn, dat wil zeggen dat de afhankelijkheid van de énen t.o.v. de anderen van andere aard is dan deze van de anderen t.o.v. de énen, vermeerdert alleen maar de conflictstof. Bovendien hebben we deze verhouding zelf tot nu toe slechts eenzijdig beschreven. In werkelijkheid zijn vermoedelijk de meeste menselijke verhoudingen gekenmerkt door het feit dat zowel de éne, *onder een zeker opzicht* over de andere beschikt en daardoor zich van deze andere en deze van zich afhankelijk maakt, alsook de andere, *onder een ander opzicht* dan, over de eerste beschikt, met de daàr uit voortvloeiende afhankelijkheidsverhoudingen. Doordat het menselijk bestaan op coëxistentie berust, is het in wezen een conflictueel bestaan in meervoudige wederzijdse machtsverhoudingen. In welke mate het menselijk bestaan raakbaar, gevoelig en kwetsbaar is ten gevolge van dit conflictueel karakter van de menselijke samenleving, hoeft geen speciaal betoog.

geweld wordt aangewend om aan alle conflicten een einde te stellen

In deze machts- en conflictverhoudingen waarbinnen zich het bestaan van de mensen in hun samenleving afspeelt, pleegt men dan ook de oorsprong van *strijd en oorlog*, van de aanwending van *geweld en marteling* onder de mensen te zoeken, en men is geneigd daartegenover het ideaal te plaatsen van een samenleving zonder machtsverhoudingen en conflicten, van een vreedzame samenleving waar geen plaats is voor geweld en foltering. Onze voorafgaande beschouwingen geven ons echter aanleiding om de vraag te stellen, of dit wel de juiste tegenstelling is waarover het m.b.t. de problemen van strijd, oorlog, geweld en marteling gaat. Het lag trouwens in de bedoeling van de beschouwingen duidelijk te maken dat het conflictueel karakter van de menselijke samenleving onafscheidelijk samenhoort met de onderlinge wederzijdse afhankelijkheid van het bestaan van de mensen t.o.v. elkaar, en met het *principe van deze wederkerigheid* zelf, die ook in alle machtsverhoudingen haar uitdrukking vindt - zolang ze *niet* door de aanwending van of de dreiging met geweld 'vervalst' worden.

Geweld echter treedt steeds op en wordt steeds aangewend met een dubbel doel dat in feite, zoals we nu kunnen begrijpen, één en hetzelfde is: nl. *de wederkerigheid van de machtsverhoudingen op te heffen* en te vervangen door een éenzijdige machtsverhouding, en daardoor *aan elk conflict radicaal een einde te stellen*. Dat is het wat men met geweld wil bereiken, en wat men slechts met geweld kan bereiken. Geweld wordt aangewend door hen die niet in staat of niet bereid zijn een conflictueel bestaan te aanvaarden, een conflict te doorleven en - *gemeenschappelijk* met de 'tegenstander' - uit te vechten, door hen die een conflictuele situatie ondraaglijk vinden; en ondraaglijk kan ze inderdaad worden wanneer een tegenpartij van haar kant reeds ertoe overgegaan is vanuit haar machtspositie geweld te gebruiken.

Machtsconflicten als dusdanig moeten geenszins op gewelddadige manier worden uitgevochten. Integendeel. Macht over mij heeft iemand, van wie ik afhankelijk ben, en hijzelf blijft op mij aangewezen om zijn machtspositie te handhaven. Wie over macht beschikt, is bijgevolg geïnteresseerd in het *behoud* van degene waarover hij macht heeft, ook al geeft precies dit feit ook aan de laatste een machtspositie t.o.v. de eerste. Geweld wil deze wederkerigheid doorbreken, en beoogt de *vernietiging* van de tegenstander.

De meest humane vorm om conflicten in de gemeenschap te doorleven en uit te vechten is de 'strijd met woorden', de discussie, het debat. Dit vooral, de woordenstrijd, vindt de gewelddadige ondraag-

lijk, en geweld treedt voor het eerst daar op waar getracht wordt aan een conflict onder de vorm van het wederkerig strijdgesprek eenzijdig een einde te stellen, door bv. een spreker in een debat door middel van roepen en lawaai niet meer aan het woord te laten komen en tot zwijgen te brengen of, op een ander plan, de openbare meningsuiting en discussie *überhaupt* te onderdrukken. Dit voorbeeld toont reeds duidelijk aan dat hij die zijn toevlucht neemt tot het gebruik van geweld niet iemand is die een conflict op zich neemt en aan dit conflict slechts hardere vormen geeft, maar integendeel iemand die het conflict niet kan dragen, en het tracht te ontvluchten door er, met geweld, een einde aan te stellen.

Als de meest schrikwekkende vorm van geweldaanwending wordt over het algemeen de *oorlog* beschouwd. Inderdaad trachten in de oorlog grote gemeenschappen van mensen, staten genoemd, hun wederzijdse machtsposities te gebruiken om aan hun conflicten een einde te stellen door toepassing van geweld. Er wordt niet langer meer onderhandeld, 'gepraat', maar men wil 'de wapens laten spreken'. Op kenmerkende wijze trachten de oorlogvoerende machten de vijand te vernietigen door op de overmacht van natuurkrachten te steunen, die onder de vorm van wapens in eigen dienst genomen worden. Voorzover is elke oorlog in zijn middelen on-menselijk. Het doel van de oorlog is steeds, even kenmerkend, de vrede. Het is de vrede zoals men die zichzelf voorstelt, gerealiseerd door eenzijdige beslissing, opgedrongen door geweld. Dit doel, de vrede, en de wens deze zo vlug mogelijk te herstellen, dient dan ook ter rechtvaardiging van het gebruik van de meest onmenselijke geweldmiddelen om de overwinning te behalen.

1792 Toch is het moeilijk regels van een humane oorlogvoering op te stellen en te doen naleven, voorzover in een oorlog 'geweld tegen geweld' staat en bijgevolg zelfs in een oorlog het principe van de wederkerigheid in de menselijke samenleving en haar conflicten niet noodzakelijk volstrekt moet worden opgeheven. Kenmerkend is daartegenover opnieuw, dat juist een bepaald pacifisme dat oorlog slechts als één onder zoveel andere vormen van het uitvechten van conflicten beschouwt en *elk* conflict als onmenselijk en immoreel meent te moeten veroordelen, daardoor zelf een ontarding van de oorlog tot de meest onmenselijke vormen in de hand werkt. Want dit pacifisme beschouwt die ontarding als onvermijdelijk en aanvaardt haar, eens dat een oorlog feitelijk uitgebroken is, als iets dat slechts door de vrede kan beëindigd worden.

'Oorlog is moord' - deze mening bevat een diepe en gevaarlijke dubbelzinnigheid. Evenzo luidt inderdaad de uitgesproken of onuitgesproken leuze van hen die een *totale oorlog* voorstaan en zijn

middelen nog trachten te rechtvaardigen. Een totale oorlog is dan deze waar stelselmatig elk beginsel van enige wederkerigheid in de verhouding tot de vijand wordt genegeerd. Hij is de radicale vernietigingsoorlog. Geweld onder al zijn vormen wordt aangewend, niet alleen tegen de eveneens gewapende strijdmacht van de tegenstander, maar tegen elk lid van de maatschappij van de tot vijand verklaarde staat, ook tegen bejaarden, vrouwen en kinderen. Bij voorkeur wordt een dergelijke totale oorlog niet eens 'verklaard', en in feite zelfs niet als een 'echte' oorlog voorgesteld. Ook dit betekent dat het beginsel van de wederkerigheid, dat zelfs in een 'klassieke' oorlog nog enigerwijze gehandhaafd blijft, omzeggens uitdrukkelijk wordt geloofchend, en dat de toepassing van de regels van een humane oorlogsvoering even uitdrukkelijk van de hand gewezen wordt. In plaats van 'oorlog' spreekt men dan van 'bendenbestrijding', 'beveiligings-', 'zuiverings-' en 'bevredingsacties'.* Het is sprekend dat juist deze vorm van oorlog waar de wreedste geweldmiddelen plegen aangewend te worden onder de naam van loutere 'bevredingsacties' wordt voorgesteld.

het perverse van de foltering

In de totale oorlog, in verband met zogenaamde 'beveiligings-', 'zuiverings-' en 'bevredingsacties', bij het 'neerslaan' van 'opstandelingen', bij het 'onderdrukken' van 'innerlijke vijanden', die 'zichzelf buiten de wet hebben geplaatst' en zelf 'de wettelijke orde willen omverwerpen', treedt dan regelmatig het gebruik van het uiterlijk geweldmiddel op: de *foltering*.

Van andere vormen van aanwending van geweld onderscheidt de marteling zich niet door het feit dat zij noodzakelijk *meer pijn* zou berokkenen. Wie ten gevolge van een luchtbombardement levend verbrandt, ondervindt meer pijn dan iemand die met brandende sigaretten wordt gemarteld. Het verschil ligt ook niet zonder meer in het feit dat onder de vorm van marteling pijn *opzettelijk* wordt berokkend, terwijl dit bij het 'normaal' gebruik van wapens tegen de vijand in een oorlog niet het geval zou zijn. Wel is het zo dat bij martelingen geweld duidelijker tegen enkelingen, tegen - eventueel talrijke - menselijke individuen aangewend wordt, terwijl de vijand die in een oorlogshandeling bestreden wordt verregaande anoniem blijft.

Wat echter de foltering tot de afschuwelijkste vorm van geweldaanwending maakt en haar van alle andere vormen ervan in wezen onderscheidt, is haar *perverse* karakter. Want ook de foltering berust op het gebruiken van een machtspositie om eenzijdig, d.w.z. onder de vorm van geweld, van haar gebruik te maken; maar tegelijkertijd

* 'Bevreding' is een neologisme afgeleid van 'bevredigen' in de betekenis van 'vrede tot stand brengen' (redactie).

tracht de folteraar *niet* de confrontatie met zijn slachtoffer zo vlug mogelijk te beëindigen door hem te vernietigen, te doden, maar integendeel is hij geïnteresseerd de foltering zo lang mogelijk te trekken; en spijs het feit dat de foltering plaatsgrijpt door de volstrekt eenzijdige aanwending van geweld op een volstrekt weerloos slachtoffer, tracht de folteraar toch een soort wederkerigheid van de situatie, nl. zelfs een soort instemming van de gemartelde met hem, zijn beul, tot stand te brengen. Want het 'klassiek' en openlijk verklaarde doel van de marteling is het verkrijgen van bekentenissen van de gemartelde, en zijn overgaan tot verraad van zijn kameraden en daarmee tot het verraden van de zaak waarvoor hij opkwam. De foltering gaat dan ook steeds samen met een marteling van het slachtoffer in zijn bewustzijn, en zij kan zich bijgevolg ook 'beperken' tot het aanwenden van louter psychische terreur; iemand kan gemarteld worden gewoon door hem te verplichten de foltering van anderen mee aan te zien, of zelfs door hem aanleiding te geven deze te moeten vrezen. Dat hij in feite, wanneer hij zelf aan fysieke marteling onderworpen wordt, vooral overweldigd wordt door zijn eigen *lichamelijke* pijn, is maar een uitdrukking te meer van het perverse karakter van elke marteling. De folteraars willen niet dat hun slachtoffer sterft zonder zich door bekentenissen en verraad aan hen over te geven en op die manier hun zaak tot de zijne te maken. Op die manier trachten ze ook nog de wederkerigheid van een conflictverhouding tussen mensen zelf in het geweld te krijgen, en dit is precies het perverse: de wederkerigheid zelf nog ondergeschikt te willen maken onder een eenzijdige dwang.

Nu kan dit doel van de foltering uiteraard slechts voor de schijn bereikt worden doordat de gemartelde nooit *zelf* 'toegeeft' maar slechts wanneer hij onder de pijn zijn lichamelijk zelf-zijn niet langer meer kan handhaven (en het menselijke zelf-zijn *is* een *lichamelijk* bestaan, nooit zweeft zijn 'geest' onraakbaar vrij boven zijn lichaam). Bijgevolg is marteling per slot van rekening eenvoudigweg zinloos, omdat ze haar eigen doel in feite nooit kan bereiken. Eens aanvaard, aangewend en 'gerechtvaardigd', ontardt ze dan ook noodzakelijk tot een zuiver sadistisch 'spel' zonder enig ander doel dan het pervers zelfgenot van de folteraars in de ervaring van de mogelijkheid tot volstrekte vernietiging van elke vorm van menselijk bestaan, zelfs zonder de mensen van hun leven te beroven.

het geweld bestrijden door het conflict te aanvaarden

Ziehier wat uit dit alles te leren valt. Indien we de aanwending van *geweld* als middel om de problemen van de menselijke samenleving 'op te lossen' op een principieel vlak willen bestrijden, en meer in't

bijzonder de aanwending van de *foltering* waarin het geweld in een uiterste perverse op de spits gedreven wordt, dan moeten we het *conflict* en de conflicten in onze samenleving *niet uit de weg gaan*, maar integendeel het conflictuele als grondvorm van de wederkerigheid van alle menselijke verhoudingen *erkennen*, en *aanvaarden* onze conflicten op menselijke manier te doorleven en uit te vechten; op menselijke manier, d.w.z. onder de vorm van de woordenstrijd, de discussie, het debat.

Concreet: Op het vlak van de wereldpolitiek wordt heden in een zekere mate het principe van de 'vreedzame coëxistentie' van landen met verschillende maatschappelijke organisatievormen aanvaard en toegepast. Vooral door de socialistische bewinden van de Oosteuropese landen wordt echter daaraan toegevoegd dat het principe van de vreedzame coëxistentie tussen de staten niet kan en niet mag beletten dat de 'ideologische' strijd voortgaat. M.i. moet men zich niet alleen daarbij neerleggen alsof het over een ongelukkig onvermijdelijke beperking van de vreedzame coëxistentie zou gaan (inderdaad is volgens Marx ook politiek ideologie), maar moet men *het voortgaan van de ideologische strijd eisen* en met alle middelen bevorderen, *indien* men de vreedzame coëxistentie van staten met verschillend sociaal regime wenst te handhaven en te versterken.

Ongelukkig echter, en dit is angstwekkend, vindt de ideologische strijd juist op politiek, sociaal en economisch vlak nauwelijks plaats. Bij onderhandelingen tussen de politieke leiders wordt over hun ideologische tegenstellingen beleefd gezwegen. Bij redevoeringen van staatslieden over internationale politiek worden de ideologische standpunten van vreemde regimes in feite doodgezwegen, want wat betekent het anders wanneer de ideologische stellingnamen van de tegenstanders niet aan 't woord komen maar vervangen worden door de stereotype herhaling van de eigen mening over wat de mening van de andere zou zijn? Op die manier komt nooit een debat tot stand, en ook niet wanneer de énen maar blijven bevestigen dat 'het kapitalisme tot nu toe nog steeds de enige weg blijkt te zijn om...' en 'het communisme totalitair is' en de anderen dat 'het socialisme de enige weg is om...' en 'het kapitalisme een systeem van uitbuiting is'. Mocht het daarentegen ertoe komen dat uiteindelijk een begin gemaakt wordt met het uitvechten van het ideologisch conflict van onze tijd op het politieke vlak, (2) zou dat niet mettertijd de politieke leiders er toe verplichten hun houding te wijzigen t.o.v. ideologische

(2) Voorlopig zal men het verschijnen van een bijdrage zoals mijn stuk over 'Het Maoïsme en het dilemma van het hedendaags socialisme' in het *Tijdschrift voor Diplomatie* (november 1976) nogal vreemd vinden, vooral in 'diplomatieke kringen'.

tegenstanders in eigen land die ze nu trachten met min of meer geweldadige middelen het zwijgen op te leggen of zelfs door marteling tot het verraden van hun zaak te dwingen?

We zeiden dat foltering tenslotte onvermijdelijk ontaardt tot een zuiver sadistisch 'spel'. Dit geeft ons aanleiding om tot besluit nog eens op het algemeen uitgangspunt van deze uiteenzetting terug te keren en het nog uit te diepen.

Het is opvallend dat bij de gekende praktijken van marteling regelmatig een voorkeur van de folteraars voor het martelen van de geslachtsorganen te pas komt; en sadisme is precies, volgens Freud, een agressie die zich nauw verbonden heeft met seksuele driften. (3) Bovendien echter is volgens dezelfde Freud ook agressie zelf al, of beter: steeds, een mengeling van twee oerdriften die hij Eros, liefde, levensdrift en Thanatos, doodsdrift noemt. Meer bepaald is agressie de verschijningsvorm van de doodsdrift, die oorspronkelijk doelt op de terugkeer van het levende wezen tot een anorganische toestand, wanneer deze door inmenging van de levensdrift van dit oorspronkelijk doel wordt afgeleid en zijn destructieve tendens op anderen richt.

Volgens Freud ontstaat agressiviteit precies daar waar de levensdrift de doodsdrift tracht te 'bestrijden' door zich ermee te verbinden, terwijl door het tot stand komen van deze verbinding ook de inhoud van de levensdrift, de Eros, uiteraard een wijziging ondergaat (waarover we het hier niet willen hebben). Waarom echter zouden we dan - eveneens driftmatig? - de doodsdrift door onze andere oerdrift, de liefde, trachten te bestrijden? En waarom zouden we de eerste trachten te 'bestrijden' door haar met de tweede te verbinden en te vermengen? Freud stelt het voor als ware dit niet te vermijden precies omwille van de onoverwinbaarheid en onverzoenbaarheid van beide oerdriften. Maar als men het conflict tussen de twee oerdriften tracht op te lossen door ze met elkaar te verbinden en - onder de vorm van de agressie! - met elkaar te verenigen, betekent dat dan niet precies dat men het onverzoenbaar conflict tussen levensdrift en doodsdrift niet wil aanvaarden? En zou Freud niet in feite met hetgeen hij het onverzoenbaar conflict tussen Eros en Thanatos noemde, op de wortel, binnen iedere mens zelf, van alle conflictuele verhoudingen onder de mensen gestoten zijn? Zou het niet per slot van rekening dat conflict binnen het leven van iedereen van ons zijn dat wij op de eerste plaats moeten leren te aanvaarden en te doorleven?

Op het existentiële vlak treed de levensdrift, de Eros, bij de mens op als zijn tendens om zich in de wereld buiten hemzelf met min of meer bewustzijn te engageren; en de doodsdrift, Thanatos, als de tendens om zich tegen de buitenwereld ('tegen het leven') af te schermen, zich ervan onafhankelijk te maken en zich in de mate van het mogelijke binnen zich zelf terug te trekken (een doel dat uiteindelijk slechts door de eigen dood kan bereikt worden). Maar precies het engagement, zo hebben we gezien, maakt ons afhankelijker, meer raakbaar en kwetsbaar. En onze behoefte aan rust en bescherming

3) Zie bv. *Het onbehagen in de cultuur*, 1930.

kunnen we slechts in de mate vervullen dat we afstand doen van elke medewerking bij de aangelegenheden van onze wereld en zelfs van elke samenwerking met de mensen. Vermoedelijk zijn beide behoeften of tendenzen tenslotte even legitiem. Maar wij moeten leren aanvaarden dat we de éne slechts ten koste van de andere kunnen realiseren, en dat er tussen beiden geen verzoening mogelijk is. Eenvoudig gezegd: wie wil 'met rust gelaten worden' (bv. weigert zich politiek te engageren), mag zich van zijn kant in de menselijke aangelegenheden niet inmengen; en wie er toe besluit zich te engageren, mag niet vragen of verwachten dat hem conflicten bespaard blijven.

Dan zou geweld precies daar beginnen op te treden, waar mensen integendeel aanspraak willen maken op hun medemensen zonder zichzelf aan een conflict bloot te stellen, of wensen door niets geraakt te kunnen worden en toch een beslissende invloed willen uitoefenen op de gemeenschappelijke aangelegenheden van de mensen. Maar daarmee zijn we terug bij wat we in 't begin zegden. Want het afstand doen van élk engagement is in het *leven* onmogelijk; het komt maar tot stand in de dood.